

НЕОПУБЛІКОВАНЕ В КИЇВСЬКІЙ АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ М.ГРУШЕВСЬКОГО Й СПРАВА ВИДАННЯ ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ТВОРІВ ІСТОРИКА

Не ставлячи метою характеризувати всю видану архівну спадщину вченого в цій статті хочу наголосити лише на тих матеріалах, котрі вимагають першочергового опублікування. На часі вже видання повного зібрання творів, епістолярії й біографічних документів вченого. Чим у цьому плані може бути корисним особистий архів М.Грушевського, котрий зберігається в ЦДІАК України у м.Києві серед родинних документів Грушевських?

Більшість матеріалів творчого характеру: рукописи «Історії України-Руси», «Історії української літератури», монографії, студії, розвідки, рецензії, публіцистичні статті вже були друковані. Місце знаходження робіт останніх літ життя і передусім продовження двох фундаментальних серіалів невідоме, в Київському архіві вони не зберігаються. Натомість у фонді переходять ранні історичні праці історика студентської і навіть гімназичної пори, які цікаві сьогодні з точки зору раних етапів формування історичних поглядів й зацікавлення М.Грушевського.

Перша робота датована 1880 роком, коли Михайло Сергійович почав навчання в тифліській першій гімназії. Твір на тему «Русская история до воцарения дома Романовых» був написаний чотирнадцятирічним юнаком у Владикавказі, можливо навіть коли він ще не став гімназистом. Чистовик рукопису обіймає 81 арк. Наступна робота написана через чотири роки. Гімназичний реферат «О схоластическом направлении» розбирає цей напрям наук на Україні до XIX ст.

В київському університеті М.Грушевський довго працював під керівництвом прс ф. В.С.Іконникова. Результатом була джерелознавча робота «Роспись вещам боярина П.И. Романова» и представляемые ею бытовые данные» за 1888 р., яка залишилась у фонді; а біловик-оригінал знаходиться серед документів В.С.Іконникова в Інституті рукопису. Саме за нею були здійснені публікація цієї роботи М.Грушевського, В.Ульяновським у другому випуску «Українського археографічного щорічника». Ще одна студентська робота написана за один рік до закінчення університету,

також має джерелознавчий характер. Це праця «Гельмгольц и его «Славянская хроника». Написана у 1888 році, має 39 аркушів (рукопис чистового характеру).

Певну цінність має комплект лекцій проф. В.Б. Антоновича, який Михайло Сергійович вів досить скрупульозно протягом семестру 1888 року. Рукопис лекцій «История Западной Руси» має 70 аркушів. А той факт, що такий конспект вівся М.Грушевським, надає цьому документу додаткову цінність.

Вже цілком самостійний характер має інша праця історика— «Сельская община в юго-западной Волыни в первой половине XVIII века. Экономические и юридические данные из изданных и неизданных документов». Вона була, очевидно, також написана у 1888 році.

Творча спадщина історика, що зберігається в ЦДІАК України в м.Києві, ще не досліджена достатньо детально. Багато рукописів не мають початку й кінця, недатовані. Їх дуже важко ідентифікувати. Тому не можна з певністю стверджувати про те чи публікувалися вони, чи ні. Особливо це стосується праць кінця 90-х рр. і далі.

В своїй автобіографії 1906 року професор згадував, що спочатку у Львові він збирався написати й видати популярний виклад української історії. Згодом він відмовився від цього наміру, вирішивши спочатку зробити кількатомну наукову історію України. Можливо саме такою пробою був чернетковий на 25 арк. рукопис, датований 30 липня 1894 р. під назвою «Про старовину, кн.I: про найдавніші часи народу нашого».

Не проходить за бібліографічними покажчиками без початкових сторінок і недатована студія про життя та творчість відомого львівського історика А.Петрушевича. Є чернетка, очевидно, промови М.Грушевського на ювілейному засіданні Історичної секції ВУАН, присвяченій О.Кобилянській.

Не розшукані ще на сьогодні дальші томи «Історії України-Руси», якоюсь мірою може заступити курс лекцій по історії козаччини, читаний М.Грушевським в 1897 році у Львівському університеті. Рукопис цей чернеткового характеру, що складає 142 арк., датований 17.XI.1897 р. Події охоплюють період з 1659 р. до кін. XVIII ст. Не дивлячись на те, що Грушевський цей період висвітлив у своїх популярних працях — «Ілюстрованій історії України» та «Очерке истории украинского народа», ця робота має певну історіографічну цінність, бо показує напрямок думок історика на часи Руїни та занепаду державності. Курс лекцій з

історії українського козацтва зберігся майже повністю. Немає лише шматка, що розповідав про часи Хмельниччини (1649-1659 рр., 66 арк.). Частина лекцій до 1649 року датована липнем 1896 року (має 150 арк.).

Для дослідження творчої лабораторії історика особливу цінність мають матеріали, що відклалися в ході підготовки магістерської праці М.Грушевського «Барське староство». Це наукові звіти за 1891-1893 р., де описувалася робота в архівах, перегляд бібліотечного матеріалу, поїздки по містах і селах, які колись входили до Барського староства. За обсягом це приблизно шкільний зошит, списаний дрібним почерком М.Грушевського, з великою кількістю скорочень і виправлень. Для збору матеріалу по дослідженню сучасного стану нащадків барської шляхти М.Грушевським був використаний спеціальний опитувальний лист, що нагадує теперішні соціологічні опитувальники. Розмножений у багатьох примірниках він надсилався через Подільську єпархіальну консисторію, де працював добрий знайомий історика визначний дослідник Поділля Ю.Сіцинський, кожному парафіяльному священику. Заповнені бланки поверталися до Кам'янця а звіди надсилалися М.Грушевському. Всі ці згадані матеріали знадобляться при публікації архівних джерел біографічного характеру й науково-громадської діяльності М.Грушевського.

Досить значний недрукований доробок вченого відноситься до його художньої творчості як письменника. В передмові до своєї збірки оповідань «Під зорями» М.Грушевський згадував про свої перші проби пера. А також перелічив ті оповідання, які так і не побачили світу. Серед них оповідання «Страшний свідок», «Остатня кутя» про поезію українського різдвяного обряду та «Унтер-офіцер Трохим Скавчук» — соціальна сатира. Але більшість оповідань історик не назвав. В трьох справах фонду зберігаються всі ці проби пера. Частково це цілком завершені білотики-рукописи, частково — незакінчені початки оповідань та новел. Найранішою, очевидно, була російськомовна п'єса «Современные мученики» (1884 р.). Першими українськими оповіданнями, схоже, були «Німий свідок», «Фантастична мрія» (14 арк.) та вже згадувана «Остатня кутя» з присвятою родичам батька Грушевського — Сергія Федоровича. Останнє оповідання має два варіанти, один — на 18 арк., другий — 16 арк., датовано його початком грудня 1884 р. Можливо, того року ним також були написані оповідання «Міліон» та «На цвинтарі». Перше не має закінчення,

обидва не мають року написання, лише проставлені числа та місяці: 1 квітня до 12 серпня (відповідно 9 і 2 арк.).

Найбільшим за обсягом серед недрукованих белетристичних творів і може навіть з усієї літературно-художньої спадщини є його повість «Чужі й свої». Вона має присвяту Нечую-Левицькому, перший варіант назви — «На чужині між своїми». Писалася ця повість протягом півроку з перервами. Має три датування: червень-липень, листопад — початок грудня, середина грудня — початок січня. Рік (1884 р.) проставлено лише в біловому варіанті (чернетковий варіант написаний у 1884 р.) проставлено лише в біловому варіанті (чернетковий варіант написаний у 1883 році). Рукопис має чернетковий (135 арк.) та біловий (129 арк.) варіанти.

Оповідання «Трохим Скавчук» було написане в лютому-березні 1885 року, спочатку воно називалося «Ундрахіцер. Бурсацький спогад». Далі хронологічно йдуть: «Святий Петро у турмі. Фантазія» (квітень 1885 р.) і «Днинка. Ескіз» (травень 1885 р.). Обсягом вони від 1,5 до 20 авт. аркушів, текст посторінковий.

Інші рукописи оповідань свідчать, що белетристичну діяльність М.Грушевський не залишав і в університеті. Під час вакацій в січні 1888 р. він написав оповідання-мрію «Старий терен». Не були закінчені оповідання «Пани» і «Романтична історія».

Крім цього варто згадати про оповідання без назви, датоване 1885 р., та недатовану новелу «Подорож на Ай-Петрі» (біловик, 7 арк.). Незакінченим виявилось й оповідання, яке має нечітку дату 1900 р. або 1902 р., де головним героєм виступає якийсь Дмитро Сокольним (8 арк., біловик).

Решта рукописів оповідань була опублікована. Варто відзначити, що деякі рукописні примірники мають штемпелі наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Мабуть їх з собою перевіз М.Грушевський пізніше до Львова, і вони зберігалися у діловодстві НТШ.

До художньо-белетристичних спроб історика треба віднести його християнські житійні переклади з церковнослов'янської на українську мову. В споминах М.Грушевський згадує свій тяжкий психологічний стан у перші роки навчання в університеті. Він часто відвідував київські церкви й монастирі, був релігійно настроєний. Ним були ярижковим правописом перекладені у 1888 р., в жовтні й грудні, «Житіє Олексія, чоловіка божого» та «Житіє св. праведного Филарета Милостивого».

М.Грушевський невідомий як поет. А він, коли збирався стати белетристом, паралельно писав вірші початківця, також

романтизовані, із значним слідом впливу народної творчості. Розуміючи їх поетичну слабкість, історик не друкував своїх поезій крім декількох. Але зараз, всебічно вивчаючи різносторонні грані таланту Михайла Сергійовича, було б цікаво оприлюднити ці вірші.

Перші поезії з'являються в його юнацькому щоденнику наприкінці 1882 — початку 1883 рр. Українські вірші чергуються з російськомовними. Переважає історично-героїчна тематика та сентиментальна лірика. Це вірші «Бідолага», «Миньона», «Младенчество меня судьба», «Козак», «Украина», «Дума», «Свадьба», «Прожитое», «В уединении», «Я малоросс» та інші. Всього за цей час налічується 49 віршів. Окремий 63-аркушний зшиток українських віршів охоплює 1883-1896 рр. Кілька віршів на окремих папірцях знаходимо у більш пізніх щоденниках. Це, наприклад, написана у квітні 1896 р. поезія «Струна співа! Смиг гострим волосіннем» та недатоване «і знов мене самотність огорнула».

Серед матеріалів біографічного характеру найважливішими є щоденники Михайла Сергійовича. Грушевський почав робити записи ще в гімназії. Вони мали характер перелитих на папері юнацьких переживань, передчуття майбутньої титанічної праці, і в зв'язку з цим сумніви у власних силах і здібностях, відчутний містичний потяг до релігії.

Безумовно, найцікавішими серед цієї групи документів є щоденники за 1904-1910 рр. Вони написані у кількох блокнотах і загалом мають близько 400 аркушів. Записи робилися М.Грушевським щоденно зранку про попередній день. Зошити дуже лаконічні. Головні теми: стан здоров'я, виконана наукова робота, зустрічі з громадськими, політичними й культурними діячами, істориками. Щоденник має багато скорочень і містить величезну інформацію, але багато місць вимагає коментарів. Дуже важкий почерк оригіналу звужує можливість використання щоденника. Але вже зараз можна сказати, що цей документ є найвизначніша пам'ятка наративного жанру, і видання його є першочерговим завданням. Якщо порівнювати щоденник Михайла Сергійовича з аналогічними творами, то він може бути порівняний з такими працями, як діаріуші С.Чикаленка або Д.Дорошенка.

Але в багатьох моментах він значно цінніший за вищезгадані щоденники. Фіксація фактів по свіжих слідах, відсутність довгих розумувань роблять записане М.Грушевським досить об'єктивним.

Поza його увагу не минула жодна значна подія, що так чи інакше стосувалася життя України, тим більш, що сам історик брав особисту участь у багатьох з них.

Якщо для видання щоденника вистачить однієї книги обсягом 40-50 друкованих аркушів, то видання листування М.Грушевського потребує щонайменше 10 -12 таких томів.

У фонді головним чином зберігаються листи кореспондентів історика. Листів М.Грушевського в чернетках, оригіналах та других примірниках, зроблених під копірку, налічується десь до 2000. Тому, мабуть, слід видавати епістолярну спадщину роздільно: окремо — листи до Михайла Сергійовича з історичного архіву Києва, окремо листи М.Грушевського з архівосховищ Львова, Москви, Петербурга та інших міст. При такому виданні треба врахувати досвід Філадельфійського інституту ім.В.Липинського по виданню епістолярії Вячеслава Кириловича.

На листування припадає 610 одиниць зберігання (2/3 усіх справ) й принцип видання їх вимагає спеціального розгляду.

Серед біографічних документів є низка цікавих персональних матеріалів: свідоцтва про навчання в гімназії, диплом університету, дипломи про обрання у дійсні члени різних наукових установ тощо.

Враховуючи те, що документи М.Грушевського зберігаються, крім ЦДІАК у Києві, ще й в Інституті рукопису НБУ ім.В.І.Вернадського НАН України, а також в ЦДІА у Львові, такі документи варто було б видавати спеціальними щорічниками на кшталт «Ленинских сборников». Художні твори, історичні студії, щоденники можна видати окремими книгами.